

ДА АСЭНСАВАННЯ НАРМАТЫЎНАГА ПЛЮРАЛІЗМУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Сітуацыя, што склалася з нормаў беларускай мовы, апошнія два дзесяцігоддзі моцна турбуе айчынных мовазнаўцаў. Сведчаннем гэтага з’яўляюцца дыскусіі на навуковых канферэнцыях, палеміка ў масавым друку і навуковых працах. Аднак пытанне палягае не толькі ва ўдасканаленні яе нормаў, што заўжды выклікае дыскусіі ў інтэлектуальных асяродках. У беларускай літаратурнай мове склалася спецыфічная сітуацыя, якую варта разглядаць у больш шырокім кантэксце нарматыўнага плюралізму.

Паводле такога падыходу, у беларускай мове было канстатавана і на канкрэтных прыкладах паказана існаванне двух варыянтаў літаратурнай мовы, дзвюх сістэм нормаў, названых стандартамі [14; 15; 16; 17]. Яны атрымалі назвы *тарашкевіцы* і *наркамаўкі*, з увагі на дзве вядомыя ў гісторыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы сістэмы правапісу¹. Аднак адрозненні паміж імі не толькі арфаграфічныя, але і сістэмныя, моўныя, таму здаецца апраўданым распаўсюджваць гэтыя назвы на ўвесь набор нормаў літаратурнай мовы, а не толькі на яе арфаграфічныя канвенцыі. Такія адрозненні ахопліваюць граматыку, сінтаксіс і іншыя ўзроўні моўнай сістэмы, выключаючы фаналагічны (у дэталях гл. [17; 23]). Гэтыя стандарты гістарычна ўзніклі ў адным соцыюме ў выніку рознацэнтрычнай і розначасовай кадыфікацыі дыялектнай гаворкі і адрозніваюцца арыентацыяй не столькі на розныя дыялекты, колькі на крыніцы запазычанняў (узбагачэння мовы) і арфаэпіі іншамоўных слоў. Гэтыя адрозненні яшчэ не нагэтулькі істотныя, каб казаць пра існаванне дзвюх літаратурных моў, але дастаткова сістэмныя і рэгулярныя, каб казаць пра два стандарты адной літаратурнай мовы.

¹ Тэрмін «наркамаўка» (уласна *наркомаўка*) стварыў В.Вячорка [13, с. 26], тады як слова «тарашкевіца» нарадзілася, напэўна, яшчэ да вайны. Маюцца і іншыя прапановы для назваў гэтых стандартаў: дарэформенны і парэформенны ці рэфармаваны [11], чарнушэвіца – для наркамаўкі ([13], Дзм.Чарнушэвіч быў у 1933 г. наркамам асветы БССР). Тарашкевіцу называюць таксама «клясычным» ці традыцыйным правапісам, а наркамаўку – ідэалагічным, русіфікаваным (гл. напрыклад [7, с. 247]). Пад класічнай мовай (classical) у амерыканскай сацыялінгвістыцы разумеецца мова, якая страціла калектыў спрадвечных носбітаў, але захоўваецца ў грамадстве ў якасці культурнай і гістарычнай спадчыны (напрыклад, лаціна ў Заходняй Еўропе). Наўрад ці такая дэфініцыя можа стасавацца цяперашняй тарашкевіцы.

Паняцце стандарта(ў), як і двух- (шмат)стандартнасці – новае для беларускага мовазнаўства. Невядомае яно і рускаму (і савецкаму) мовазнаўству, як і польскаму, хаця такая з’ява адзначалася і апісвалася на розным (пераважна замежным) матэрыяле пад іншымі тэрмінамі² многімі даследчыкамі, у т.л. і савецкімі (гл., напрыклад, [5]). **Стандартамі** прапануецца называць альтэрнатыўныя кадыфікацыі адной літаратурнай мовы, якія ўзніклі ў розныя часы і/ці ў розных цэнтрах ва ўмовах палітычнага, культурнага (рэлігійнага) і/ці геаграфічнага падзелу этнаса, але якія цалкам або часткова працягваюць абслугоўваць яго літаратурна-пісьмовую камунікацыю. Такія кадыфікацыі гістарычна складваюцца на адзінай этнічнай базе (хаця могуць абапірацца на розныя дыялекты) і застаюцца актуальнымі для ўсяго этнаса ці яго часткі. Пры гэтым некаторыя ўзроўні моўнай сістэмы (напрыклад, фаналагічны) і такая функцыянальная сфера, як мастацкая літаратура, могуць заставацца агульнымі для ўсіх стандартаў³.

Ранейшую кадыфікацыю ўвесь этнас ці яго частка працягвае выкарыстоўваць (ва ўсіх ці асобных галінах літаратурна-пісьмовай камунікацыі) у якасці альтэрнатывы новай кадыфікацыі. Такая сітуацыя можа скласціся ў адным соцыуме (у адной краіне) – у гэтым выпадку паміж кадыфікацыямі ўзнікае канкурэнцыя, а носьбіты ў той ці іншай ступені валодаюць абедзвюма кадыфікацыямі. Гэта мае месца, напрыклад, у Беларусі і Нарвегіі. Але розныя кадыфікацыі могуць атрымаць распаўсюджанне толькі ў розных частках этнаса, палітычна / геаграфічна падзеленага – тады канкурэнцыя паміж кадыфікацыямі, як правіла, адсутнічае, а носьбіты валодаюць нормамі толькі адной з іх. Падобную сітуацыю можна назіраць, напрыклад, у многіх краінах англійскай, іспанскай, арабскай, часткова французскай, партугальскай і нямецкай моў.

Пры шматстандартнасці (multimodality) кожны са стандартаў у сваім сацыуме валодае правамі і функцыямі самастойнай літаратурнай мовы. Але гэта не розныя літаратурныя мовы, а розныя варыянты, ці разнавіднасці (varieties of standard) адной літаратурна-пісьмовай мовы (the standard), якая, зразумела, не супадае з мовай мастацкай літаратуры

² Такую з’яву прапаноўвалася называць нацыянальнымі варыянтамі літаратурнай мовы / варыянтамі нацыянальнай літаратурнай мовы [4, с. 16-19; 8, с. 39 і наст.; 9; 28, с. 100-103], або рознымі нормамі нацыянальнай мовы [3, с. 137-138].

³ Аднак ці заўжды праяўляюцца гэтыя дзве рысы (агульнасць хаця б аднаго моўнага ўзроўню і хаця б адной функцыянальнай сферы), г.зн. наколькі яны тыпалагічныя, патрабуе далейшага высвятлення.

(the language of belles-letters). Выкарыстанне ў гэтым выпадку назвы «варыянт» здаецца нязручным з-за значнай нагружанасці гэтага тэрміна ў лінгвістыцы, наяўнасці ў яго розных аманімічных значэнняў. Яго сінонім «разнавіднасць» здаецца менш дакладным. Таму апраўдана выкарыстоўваць англіцызм «стандарт», які ў славянскіх тэрмінасістэмах беспадстаўна дублюе тэрмін «літаратурная мова».

У айчынным мовазнаўстве пакуль выразна не ўсвядомлена наяўнасць двух стандартаў (ці дзвюх сістэм нормаў) у беларускай літаратурнай мове. Толькі некаторыя даследчыкі правільна гавораць пра супрацьпастаўленне дзвюх сістэм нормаў – не толькі арфаграфічных, але і граматычных [23, с. 170]. Большасць вучоных пакуль бачыць толькі навацыі ў мове [23, с. 171-173; 25], кваліфікуючы іх як аўтарскія аказіяналізмы (напрыклад [33]), ці актывізацыю запазычанняў з польскай мовы і пазбяганне русізмаў (напрыклад [34] і [35], таксама гл. [33, с. 204]). Пераважная большасць спецыялістаў ацэньвае гэты працэс як рэгенерацыю былой нормы, хаця асобныя даследчыкі адзначаюць толькі розніцу арфаграфій, не заўважаючы іншых, больш глыбокіх (лексічных, граматычных, сінтаксічных, ідыяматычных) адрозненняў. Навукоўцы пакуль разглядаюць літаратурную мову як гамагеннае асяроддзе, адзіную сістэму нормаў, куды нечакана трапілі навацыі [35]. Такія навацыі сапраўды ўзрушылі наркамаўскі стандарт [22, с. 28, 34, с. 218], але побач з гэтым яны існуюць і асобна, у межах тарашкевіцкай сістэмы нормаў, і там яны не з'яўляюцца навацыямі. Таму адмова ад правядзення мяжы паміж двума стандартамі вядзе да неадназначнасцяў у навуковым апісанні, да блытаніны ў апісаннях і тэрмінах.

Напрыклад, як ацэньваць словы кшталту *гута*, *жаўнер*, *мана*, *пастарунак* і шмат інш. альбо формы кшталту *азёраў*, *магчымасцяў* ці канструкцыі кшталту *на загад* (замест *на загаду* / *загадзе*) і інш.? Іх можна кваліфікаваць як устарэлыя альбо архаізмы, і часта так робіцца (гл., напрыклад, [27])⁴. Але гэтаму прычыць сучасная практыка: на працягу амаль усяго XX ст. існавалі і зараз існуюць тэксты, дзе такія адзінкі актыўна ўжываюцца і не маюць адцення архаічнасці ці ўстарэласці. Калі заставацца ў сістэме ранейшых каардынатаў, то трэба прызнаць, што альбо такія тэксты не належаць да беларускай літаратурнай мовы, альбо стылістычныя кваліфікацыі навукоўцаў не

⁴ Падобныя словы і формы сустракаюцца ў творчасці многіх беларускіх пісьменнікаў 1930-70-х гг., але, на жаль, гэты аспект мала вывучаны і цалкам замакуфляваны ў нарматыўных беларускіх слоўніках, якія часта ствараліся не на падставе распісвання тэкстаў і статыстыкі рэальнага ўжытку, а ў выніку фрагментарнага перакладу нарматыўных слоўнікаў рускай мовы.

карэктныя і не распаўсюджваюцца на ўвесь корпус тэкстаў гэтай мовы. Як бачна, няўлік прапанаванага тэрэтычнага размежавання двух стандартаў спараджае пэўныя тэрміналагічныя і апісальныя праблемы.

Шэраг беларускіх мовазнаўцаў лічыць суіснаванне дзвюх сістэм нормаў у адным грамадстве дэстабілізуючым фактарам для становішча беларускай мовы [11; 12; 5; 20; 22; 34; 35; 18; 21]. На іх думку, такое суіснаванне абніжае прэстыж беларускай мовы ў білінгвальным грамадстве, расхітвае яе нормы, ствараючы хібнае ўяўленне ў карыстальнікаў пра «заганнасць» беларускай мовы, што не мае стабільных нормаў, якія могуць змяняцца ў залежнасці ад карыстальніка літаральна на вачах (напрыклад [24; 23, с. 170, 173]). Крытыкі тарашкевіцкага стандарту дакараюць яго адэптаў за ўжыванне і прапаганду маўленчых і пісьмовых нормаў, якія невядомыя «беларускаму» грамадству (г.зн. білінгвальнаму, руска-беларускаму) і часта незразумелыя яму, што таксама кампраментуе беларускамоўнасць і памяншае аўдыторыю яе ўздзеяння [11, с. 26, 33-34; 22, с. 30-31]. Нормы тарашкевіцы яе антаганісты кваліфікуюць як рэгіяналізмы і архаізмы, а спробу іх пашырэння разглядаюць як беспадстаўнае наватарства, нават невуцтва і цемрашальства, як поўны адрыў ад народа, ігнараванне рэальнасці. У лепшым выпадку навацыі ў наркамаўскім стандарце лічацца плеаназмамі, што дублююць «аўтахтонныя» сродкі намінацыі і шкодзяць далейшаму развіццю мовы.

На самой справе, слухнасць довадаў праціўнікаў тарашкевіцкага стандарта даволі адносна. Яны амаль заўжды зыходзяць з досведу і практыкі рускай літаратурнай мовы, якая мае стабільныя нормы, пазбаўленыя адметнай варыятыўнасці. Такое становішча натуральнае для рускай мовы, што сярод рускіх у Расіі з'яўляецца адзіным сродкам зносін і выконвае ўвесь спектр камунікацыйных функцый у сваёй краіне. Беларуская літаратурная мова ў Беларусі існуе ў своеасаблівых умовах, таму стабільнасць яе нормаў іншая [13, с. 21-22]⁵. З аб'ектыўных прычын

⁵ Галоўная праблема, напэўна, якраз у тым, што беларуская мова не з'яўляецца агульнаабавязковай для ўсіх членаў грамадства і не мае універсальнасці сваіх функцый [10, с. 63]. Татальны білінгвізм беларусаў абумоўлівае сталае ўздзеянне польскай ці рускай моў і перашкаджае паўстанню самастойнай і незалежнай беларускай моўнай традыцыі [37, р. 482, 496, 500]. Калі беларуская літаратурная мова развівалася б у моналінгвальным грамадстве і/або валодала б у сябе дома ўсёй паўнатай функцый, як руская, то пранікненне тарашкевіцы на Беларусь не склала аніякай праблемы. Аналогіяй можа служыць Расія. З канца 1980-х гг. у рускай літаратурнай мове таксама з'явілася вялікая колькасць навацый (пранікненне амерыканізмаў, актывізацыя гутарковых мадэляў, моцны ўплыў крымінальнага жаргону). Апрача таго, у Расіі пашырылася выкарыстанне дарэвалюцыйнага правапісу,

дасягненне такой нарматыўнай стабільнасці, як у рускай мове, у беларускай пакуль што немагчымае. Нават у 1960-70-я гг., калі беларускія кадыфікатары не мелі перашкод у ажыццяўленні сваіх прадпісанняў, нормы наркамаўкі заставаліся шмат у чым нестабільныя, а пісьмовая практыка – непаслядоўная (прыклады гл. [36, р. 29; 31; 32]).

Нармалізацыйныя высілкі беларускіх мовазнаўцаў у пасляваенны час былі накіраваныя на тое, каб усталяваць у літаратурнай мове застылы і строга кадыфікаваны узус, падобны да таго, што існуе ў рускай мове [2, с. 7; 13, с. 21]. З гэтай мэтай яны часта пераносілі ў беларускую мову рускія нормы, толькі крыху адаптуючы іх⁶. Гэта было магчыма ва ўмовах 1930-х – пачатку 1980-х гг., калі беларуская мова мела даволі вузкую сацыяльную і функцыянальную базу, ужывалася толькі ў асобных пісьмовых галінах [10, с. 62-63]. Але нават і тады гэта прыводзіла да некаторага канфлікту паміж афіцыйнымі прадпісальнікамі і майстрамі слова. У новых жа ўмовах рэальная практыка, больш ліберальная і разнастайная, ужо не адпавядае ранейшай строгай кадыфікацыі, і больш таго, нават адмаўляе яе. Сапраўды, гэта дэстабілізуе сістэму нормаў і дэзарыентуе носьбітаў.

Адны лічаць, што ў такой дэстабілізацыі вінаватыя самі карыстальнікі мовы, якія не жадаюць прытрымлівацца прадпісаных нормаў [11, с. 20 і наст.; 12; 22; 34]. Але для карыстальнікаў гэта не заўжды магчыма; кадыфікацыя заўсёды ўтварае пэўны разрыў з літаратурным узусам [26, с. 30, 32], і з цягам часу такі разрыў толькі павялічваецца. Іншыя ўскладаюць віну за цяперашнюю сітуацыю на кадыфікатараў, што прадпісвалі нормы, не заўжды адэкватныя практыцы і часам нават насуперак ёй [2, с. 5, 7; 30; 31; 32]. На думку апошніх,

скасаванага ў 1918 г. Ён не толькі пачаў пранікаць праз перавыданні фотаспосабаў дарэвалюцыйных кніг, але і ўжывацца ў некаторых выданнях манархічнага і праваслаўна-фундаменталісцкага кірунку. Але ўсё гэта зусім не прывяло рускую мову да заняпаду і зусім не перашкодзіла камунікацыі ў Расіі.

⁶ Нярэдка беларускія кадыфікатары нармавалі асаблівасці, уласцівыя рускай мове, але зусім неадпаведныя ладу беларускай. Ужо рэформа 1933 г. замацавала некаторыя маўленчыя нормы, што набліжалі беларускую арфаэпію да рускай [6, с. 114], а спробы арфаэпічнай кадыфікацыі беларускай мовы рабіліся ў пасляваенны час пад уплывам прац па рускай фанетыцы [6, с. 119-120]. Некаторыя марфалагічныя нормы ўяўляюць сабой кампраміс паміж беларускай стыхіяй і рускім уплывам (прыклады гл. [36]). Беларускія лексікалагічныя выданні метадалагічна і тэарэтычна залежаць ад рускіх крыніц [2, с. 5]. Як ужо адзначалася, шмат русізмаў трапіла ў беларускія нарматыўныя слоўнікі як вынік перакладу рускіх лексікаграфічных прац [30, с. 18-58, 118-271; 31; 32, с. 19-51, 96-429].

захаванне такіх прадпісанняў надалей будзе толькі ўзмацняць дыстанцыю паміж кадыфікацыяй і рэальным ужыткам.

Адметная варыятыўнасць заўжды разглядалася савецкімі мовазнаўцамі як абсалютная перашкода камунікацыі. Відавочнае існаванне стандартаў у іншых мовах свету, буйных і добра распрацаваных (англійская, іспанская, нямецкая і шмат інш.), проста не прымалася ў разлік. Таксама ігнараваліся выдаткі асобы і грамадства на авалоданне высока ўніфікаванай мовай, прызначанай для выкарыстання ў разнастайных функцыях на шырокай сацыяльнай базе. Аднастайнасць і безварыянтнасць на пісьме вызнавалася найвышэйшай каштоўнасцю любога мовакарыстання [10, с. 60-61; 11, с. 18-19, 35; 12, с. 15; 22, с. 30-32; 34, с. 217-218; 5, с. 133-134].

Аднак вопыт большасці еўрапейскіх літаратурных моў сведчыць аб тым, што перыяд строгай кадыфікацыі непазбежна змяняецца пэўнай лібералізацыяй і нават дэмакратызацыяй нормаў [26, с. 31]. Знікненне строгай рэгламентацыі жыцця, уласцівай таталітарнаму грамадству, паслабляе рэгламентаванасць публічнай дзейнасці і пісьмовай практыкі. Карыстальнікі ўжо не могуць, а потым ужо і не хочуць паслядоўна вытрымліваць строгія нормы [26, с. 32]. Плюралістычнае грамадства дапушчае і пэўны плюралізм мовавыкарыстання. У Нарвегіі два моцна адрозныя стандарты літаратурнай мовы зусім не перашкодзілі дынамічнаму развіццю краіны і не абнізілі адукаванасць яе насельніцтва. Да таго ж крытэрыі зразумеласці ў дачыненні да літаратурнай мовы, з'явы заўжды крыху штучнага генезісу, якой індывід авалодвае толькі ў выніку працяглай сацыялізацыі (у школе і на працы), таксама спрэчны. Адметная дыстанцыя ў чэшскай мове паміж пісьмовай і гутарковай мовай зусім не прывяла чэшскае грамадства да дэградацыі.

Існаванне ў беларускім грамадстве дзвюх нарматыўных сістэм не здаецца фатальным. Шкодныя наступствы такога суіснавання ніхто не спрабаваў аб'ектыўна ацаніць і падлічыць (яны наўрад ці большыя за загану беларуска-руускай інтэрферэнцыі). Сапраўды, руска-беларускія білінгвы, асабліва тыя, што валодаюць беларускай літаратурнай мовай пасіўна, зазнаюць пэўныя складанасці пры першым сутыкненні з тарашкевіцай ці абумоўленымі ёю навацыямі ў наркамаўскім стандарце⁷. Але пры больш частым карыстанні беларускай мовай, пры

⁷ Ужо адзначалася, што тарашкевіцай і/або выкліканымі ёю навацыямі ў наркамаўцы абураюцца якраз тыя навукоўцы, што валодаюць рускай мовай нашмат лепш за беларускую [13, с. 21]. Апрача таго, гутарковыя навацыі маладога пакалення заўжды адмаўляюцца прадстаўнікамі старэйшага пакалення. Таму тут можа мець месца вартасны канфлікт паміж пакаленнямі.

добрым авалоданні ёю такія цяжкасці з лёгкасцю пераадоляваюцца. А тымі карыстальнікамі, у якіх свядомасць з руска-беларускага двухмоўя змешчана ў бок беларускага аднамоўя, інакшы стандарт наогул не ўспрымаецца як нейкая праблема, а ўсяго толькі як моцна адрозны стыль літаратурнай мовы, бадай, не больш за тое⁸. Зразумела, існуюць некаторыя складанасці для іншамоўнай асобы пры арыентацыі ў няпростай лінгванарматыўнай прасторы сучаснай Беларусі, аднак пры пэўнай інфармаванасці праз школу яны лёгкаадольныя. У якасці аналогіі можна ўказаць на беспраблемнае арыентаванне індывідаў у тым няпростым бі- і нават полілінгвізме, што пануе на Беларусі (які, дарэчы, дагэтуль не атрымаў адэкватнага і поўнага апісання з боку навукоўцаў).

Нельга выключаць, што з цяперашняй сітуацыі беларуская мова вынясе не толькі страты, але і набыткі. Плюралізм нормаў, іх узаемаўплыў у рэшце рэшт узмацняе самабытнасць беларускай літаратурнай мовы, робіць яе больш адрознай ад рускай⁹. Гэта можа паменшыць ступень рускай інтэрферэнцыі пры карыстанні і паспрыць усталяванню на Беларусі больш сіметрычнага і аўтаномнага двухмоўя, якое ў цэлым умацуе пазіцыі беларускай мовы¹⁰. Дыстанцаванне ад рускай мовы ўзмацняе ўсведамленне карыстальнікамі адрознасці беларускай мовы і яе самабытнасці, што можа запаволіць працэс моўнай і культурнай асіміляцыі беларусаў і паспрыць абуджэнню ў іх

⁸ У такой сітуацыі тыя моваведы, што заклікаюць дзяржаву «пакласці канец» правапіснай, лексічнай ды граматычнай розніцы ў беларускай мове, маглі б накіраваць свае высілкі на аднаўленне беларусізацыі і давядзенне стану выкарыстання беларускай мовы ў Беларусі хаця б да ўзроўню ўкраінскай ва Украіне. Здаецца, што ў такім выпадку сітуацыя з нарматыўнымі варыянтамі вырашылася б сама сабой.

⁹ Ужо зараз можна канстатаваць, што з канца 1980-х гг. беларуская літаратурная мова ўвайшла ў новы перыяд свайго развіцця. Упершыню з 1930 г. руская мова перастала служыць галоўнай крыніцай запазычанняў і калек, а для неалагізмаў выкарыстоўваюцца пераважна ўласныя мадэлі. І хаця ў большасці выпадкаў крыніцай запазычанняў пачынае служыць польская мова (прыклады гл. [1]), аднак такое культываванне паланізмаў служыць дзейным спосабам супрацьдзеяння рускаму ўплыву; да гэтага спосабу звярталіся беларускія нармалізатары яшчэ ў 1920-я гады [37, р. 503]. Набліжэнне да польскай мовы, якая цяпер на Беларусі зрабілася фактычна замежнай, пэўна, менш небяспечнае для лёсаў беларускай мовы, чым захаванне рускага ўплыву. Структурныя адрозненні паміж польскай мовай і беларускай больш значныя, чым паміж беларускай і рускай.

¹⁰ Імкненне ўжываць тыя маўленчыя сродкі, якія «найбольш выразна і дакладна адлюстроўваюць спецыфіку і дух самой беларускай мовы», «можа самым непасрэдным чынам спрыць умацаванню пазіцыі беларускай мовы ў сучаснай моўнай сітуацыі» [19, с. 188, 189].

нацыянальнай свядомасці¹¹. Апрача таго, развіццё літаратурнай мовы аб'ектыўна патрабуе пэўнай варыянтнасці [1, с. 148], і канкурэнцыя нормаў можа быць карыснай для ўзбагачэння літаратурнай мовы [6, с. 145]. Менавіта гэта можна назіраць апошнія два дзесяцігоддзі на Беларусі, што можа прывесці да ўтварэння на базе двух стандартаў іншага паліятыўнага стандарту, які можа такім чынам аб'яднаць канкуруючыя сістэмы.

Літаратура

1. *Арцямёнак Г.* Беларуская-польская лексічная ўзаемадзеянне на сучасным этапе // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 145-149.
2. *Бідэр Г.* Абнаўленне сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Веснік БДУ: Сер. 4. 1995. № 2. С. 3-11.
3. *Бородина М.А.* О территориальных вариантах национального языка // Проблемы языкознания: Доклады и сообщения сов. учёных на X Междунар. конгрессе лингвистов (Бухарест, 1967). Москва, 1967. С. 136-138.
4. *Брозович Д.* Славянские стандартные языки и сравнительный метод // Вопросы языкознания. Москва, 1967. № 1. С. 2-24.
5. *Варианты полинациональных литературных языков.* Киев, 1981.
6. *Выгонная Л.Ц.* Беларуская літаратурная вымаўленне // Беларуская мова / Red. nauk. A. Lukašanec, M. Prygodzič, L. Sjaimeška. Opole, 1998. С. 105-147.
7. *Вячорка В.* Правапіс: (Спроба сучаснае нармалізацыі) // Спадчына. 1995. № 5. С. 247-288.
8. *Домашнев А.И.* О некоторых чертах национального варианта литературного языка: (К характеристике национальных вариантов современного немецкого литературного языка) // Вопросы языкознания. 1969. № 2. С. 39-45.
9. *Домашнев А.И.* Основные характеристики понятия «национальный вариант литературного языка» // Типология сходств и различий близкородственных языков. Кишинёв, 1976. С. 15-21.

¹¹ Праблемы ў правільным маўленні найбольшыя менавіта ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму: «Калі мовы блізкія не толькі ва ўяўленні носыбіта двухмоўя, але і ў рэальнасці, усведамленне розніцы моўных сістэм адбываецца цяжэй... І блізкасць моў з'яўляецца найважнейшай перашкодай у навучанні правільнай мове...» [29, с. 86]. Адносная паспяховасць разумення тэкстаў на блізкароднаснай мове кансервуе недыферэнцаванае выкарыстанне дзвюх моў [29, с. 86] і спараджае некаторыя, хаця і нязначныя камунікацыйныя праблемы [21, с. 174-175]. Блізкароднасць беларускай мовы да рускай з'яўляецца дадатковым фактарам русіфікацыі [20], стрымлівае рост нацыянальнай свядомасці беларусаў [21, с. 175]. Калі беларусам давядзецца выбіраць паміж рускай мовай і русіфікаваным варыянтам беларускай мовы, то яны абіраюць першую [37, р. 482]. Гэта вядзе да страты роднай мовы [37, р. 508].

10. Журавский А.И. Белорусский язык на современном этапе // Формирование славянских литературных языков: (Теоретические проблемы): Сб. обзоров. Москва, 1983. С. 60-77.
11. Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1993.
12. Жураўскі А. Дэструктыўныя ўхілы ў сучаснай беларускай мове // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 12-15.
13. Запрудскі С. Варыянтнасць у беларускай літаратурнай мове // IV летні семінар беларускай мовы, літаратуры і культуры (5-19 ліпеня 1999 г.): Лекцыі. Мінск, 1999. С. 20-26.
14. Клімаў І.П. Двухстандартнасць беларускай літаратурнай мовы // Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі: Арт. і матэр. міжнарод. навук.-метаад. канф. (22-23 мая 1998 г.). Гомель, 1998. С. 28-33.
15. Клімаў І.П. Двухстандартнасць беларускай літаратурнай мовы // Мова. Літаратура. Культура: (Да 55-годдзя адкрыцця кафедры беларускай мовы і літаратуры БДУ): Матэр. міжнар. навук. канф. (22-23 верасня 1998 г.): У 2 ч. Мінск, 1999. Ч. 1. С. 134-137.
16. Клімаў І.П. Гісторыя складвання двух стандартаў у беларускай літаратурнай мове // Роднае слова. 2004. № 6. С. 41-47.
17. Клімаў І.П. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. 2004. № 7. С. 14-18.
18. Конюшкевич М.И. Проблемы социума, говорящего на «белорусско-русском» языке // Язык и социум: Мат-лы III Международ. науч. конф. (4-5 декабря 1998 г.). Минск, 2000. С. 48-52.
19. Лукашанец А. Словаўтварэнне // Беларуская мова / Red. nauk. A.Lukašaneč, M.Prygodzic, L.Sjameška. Opole, 1998. С. 155-199.
20. Мячкоўская Н. Парадоксы беларускай моўнай свядомасці // Культура. 1998. № 44. С. 14.
21. Мячкоўская Н. Сацыялінгвістычны погляд на чыннікі, тармазы і прыярытэты нацыянальнага адраджэння // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 173-180.
22. Падлужны А.І. Праблемы варыянтнасці беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 28-32.
23. Потехина Е.А. Обучение белорусскому языку в условиях белорусско-русского двуязычия: (Проблемы обучения белорусскому языку как иностранному) // Исследование славянских языков и литератур в высшей школе: Достижения и перспективы; Информационные матер. и тез. докладов междунар. науч. конф. 21-22 октября 2003. Москва, 2003. С. 170-173.
24. Рычкова Л.В. Ці неабходна змяняць беларускі правапіс? // Язык и социум: Матер. II Международ. науч. конф. (5-6 декабря 1996 г.): В 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 2. С. 138-139.
25. Садоўскі П. Інавацыі 90-х гадоў у мове беларускіх недзяржаўных выданняў // Беларуская мова: (Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы): Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мінск, 2001 (Беларусіка = Albaruthenica. Кн. 19). С. 222-234.

26. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: (Типология нормализационных процессов). Москва, 1996. С. 23-47.
27. Станкевіч А. Мова і соцыум: Гісторыя слоў у гісторыі народа // Беларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектывы; Матэр. III Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый». Мінск, 2001. С. 120-123.
28. Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. Москва, 1976.
29. Супрун А.Я., Кліменка Г.П. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускага двухмоўя // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. Мінск, 1982. С. 76-105.
30. Сцяцко П. У. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998.
31. Сцяцко П. У. Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы. Гродна, 1999.
32. Сцяцко П. Культура мовы. Гродна, 2003.
33. Чабатар Н.А. Аказіяналізмы ў мове мастацкіх твораў // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэр. навук. канф., прысв. 70-годдзю Ін-та мовазн. імя Я.Коласа НАН Беларусі (2-3 лістапада 1999 г.). Мінск, 2000. С. 202-205.
34. Шуба П.П. Маўленчая стыхія і патрэбнасць нармалізацыі // Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя: Матэр. міжнар. навук. канф. (22-24 кастрычніка 1997 г.). Мінск, 1998. С. 217-219.
35. Шуба П.П. Мова сродкаў масавай інфармацыі з пункту гледжання нормы // Язык и социум: Матер. II Международ. науч. конф. (5-6 декабря 1996 г.): В 2 ч. Мінск, 1998. Ч. 1. С. 34-35.
36. Mayo P.J. Recent developments in the norms of the Byelorussian literary language // The Journal of Byelorussian studies. 1975. № 3. P. 244-268.
37. Wexler P. The rise (and fall) of the modern Byelorussian literary language // The Slavonic and East European review. 1979. № 4 (Vol. 57). P. 481-508.